

De Morgen: 'Te veel mensen gaan kapot aan deze samenleving'

Professor psychoanalyse Paul verhaeghe

Professor psychoanalyse Paul Verhaeghe ontleedt onze geest al jaren, maar huivert zelf om publiekelijk in zijn ziel te laten kijken. Hoogstens licht hij een tipje van de sluier op om zijn betoog over onze permanente vechtmakten kracht bij te zetten. Want het moet gedaan zijn. Hij heeft het van te dichtbij gezien. 'Als je iedereen reduceert tot een te duchten concurrent, haal je het slechtste in de mens boven. Dat is dodelijk.'

NATHALIE CARPENTIER

Lunchen? Graag, maar wanneer in hemelsnaam? Eigenlijk heeft Paul Verhaeghe geen plaatsje vrij in zijn agenda. Door de mooie Canvasreeks Te Gek, waar hij een prominente rol in vervult, komt het debat over psychische zorg in onze samenleving eindelijk op gang. Dat we het daarom willen hebben over zijn visie op de dolgedraaide wereld van vandaag, over de evolutie in de geestelijke gezondheidszorg die hij ziet op zijn sofa en de duidelijke toename van psychische stoornissen, dringen we aan. "Dat is te belangrijk", zwicht hij. En dus maakt hij tijd. Even later volgt een mailtje: of Brasserie Domestica in het Gentse Onderbergen geschikt is?

Domestica is een statig, smaakvol gerenoveerd oud herenhuis in de Gentse binnenstad. De roodbruin geschilderde zaal met hoge plafonds en open haard zijn uitnodigend. De menukaart oogt veelbelovend. Het publiek eerder select. Zakelijk. Twee eerdere bezoeken hier bevielen Verhaeghe. "Maar denk nu niet dat ik hier vaak kom", haast hij zich te zeggen. "Ik wilde hier afspreken omdat het lekker is, maar ook omdat het makkelijk bereikbaar is. En je kan hier vrij vroeg eten."

Of voor- en hoofdgerecht binnen ons budget past, polst hij nog even. Foto's met een glas wijn in zijn hand, een rode Pinot Noir, ook geschikt bij vis en zeker niet te duur, verklaart hij zijn keuze, probeert hij met de glimlach te vermijden. Alsof hij vooral niet de indruk wil wekken te profiteren. Laat dat nu net een van de excessen zijn die hij probeert te ontleden: een stilaan haast ingeburgerde graaicultuur. Een uitwas van de neoliberale meritocratie die onze samenleving vandaag domineert volgens Verhaeghe.

Kort samengevat: alles is een product en winst zet de toon, met efficiëntie als schaamlapje. Het ziekenhuis is een zorgbedrijf, de universiteit een kenniseconomie. Patiënten zijn cliënten, werknemers fulltime equivalenten. We worden allemaal 'gemanaged'. Voor alles gelden rankings, benchmarks en je financiering hangt van je output af. Of die nu meetbaar is of niet. Zelf moet je het maken. Bedoeld wordt: beter zijn dan de andere die sowieso een concurrent is. Daardoor is niemand te vertrouwen.

Slaag je niet, dan is het jouw schuld. Te weinig talent, te weinig inzet, maar jouw schuld. Iedereen is uit op eigen profijt. Snelheid en flexibiliteit zijn een must. Je moet jezelf voortdurend verkopen. En iedereen wordt permanent geëvalueerd via criteria waar hij geen zeggenschap over heeft. Rangschik en gooi buiten, met als hoofdcriterium: de productiecijfers.

Dat eist zijn tol, zegt Verhaeghe. "Het is tijd dat we de toenemende psychische stoornissen van vandaag in dat perspectief te bekijken. Die zijn niet zozeer neurobiologisch te verklaren zoals de laatste jaren beweerd wordt, maar vooral maatschappelijk." De tijd is rijper voor die analyse, merkt Verhaeghe. Niet alleen omdat de excessen van dat systeem dagelijks trieste krantenpagina's vullen, kijk naar Dexia.

"In wezen vertel ik niets nieuws. Maar vaak hoor ik: eindelijk iemand die het zegt. Tijdens de dag van de cultuureducatie kreeg ik spontaan applaus van 500 leerkrachten toen ik het huidige onderwijs beschreef als een kenniseconomie waar enkel de output telt. We zitten op een kantelpunt: te veel mensen gaan er onderdoor. Een tv-reeks zoals Te Gek was vijf jaar geleden niet mogelijk geweest."

Gij zult genieten én presteren

Verhaeghe ontleedt al jaren de menselijke geest. Bewust vanuit een dubbele positie: als wetenschapper aan de universiteit Gent en als psychotherapeut tijdens zijn avonduren. Al ontvangt hij op de sofa slechts een beperkt publiek. "Ik heb er altijd over gewaakt om mensen te begeleiden die een staalkaart bieden van wat er vandaag in de wereld speelt." Na dertig jaar weet hij: die wereld is grondig veranderd. Sociaal vernietigend zelfs.

Zijn ook de grote thema's waar mensen mee worstelen veranderd? "Nee, die blijven voor eeuwig en altijd dezelfde: de man-vrouwrelatie, de relatie tussen ouder en kind, de verhouding tot autoriteit en identiteit. De invulling verandert wel. In de jaren zeventig kreeg je vanuit een verkampte seksuele

opvoeding vooral seksuologische problemen. Vandaag zijn dat relatieproblemen geworden. In de ouder-kindrelaties worstelde men vroeger met een teveel aan autoriteit, nu is er net vraag naar meer structuur."

De verschuiving waarop hij doelt is een andere. "De psychische problemen van vandaag zijn identiteitsproblemen. Onze identiteit zelf is geraakt. Dat is nieuw." Dat vinden we doorgaans moeilijk te begrijpen, doceert hij. "We geloven allemaal dat ons ik uniek is en stabiel vanaf de geboorte. Dat klopt niet. Onze identiteit komt van de buitenwereld. Die wordt gevormd door de spiegel die ons wordt voorgehouden. Door je ouders, door je omgeving. Je identiteit ontstaat uit de interactie tussen individu en maatschappij."

"Adoptie is daarvan het beste bewijs. Adopteer een Indiaas meisje uit Rajasthan, laat haar opgroeien in Gent en het wordt een Gentse. In Duitsland, wordt het een Duitse. Na adoptie verwerft een kind de identiteit van haar nieuwe thuiscultuur. Ook de normen en waarden. Je bouwt je identiteit uit via de aangereikte verhalen. Krijg je bijvoorbeeld voortdurend te horen dat seks vies is en dat vrouwen en vreemdelingen minderwaardig zijn, dan zal je je daar ook naar gedragen."

De identiteitscrisis van vandaag tonen in welke tijd we leven, vervolgt hij. "Elke maatschappij definieert haar eigen identiteit, en dus ook haar eigen stoornissen. De Victoriaanse maatschappij met haar erg rigide rolpatronen produceerde seksueel gefrustreerde burgers. Hysterie en dwangneurose waren de uitbarstingen. De ene ontplofte door die rigiditeit, de andere verkrampte er helemaal in. Die neurosen zie je vandaag nog nauwelijks. Vandaag nemen vooral sociale stoornissen toe. We weten nog nauwelijks wie we zijn en we zijn bang voor anderen."

Dat had je dertig jaar geleden niet. "Toen had je een job voor je leven, waaruit ook veel mensen hun identiteit puurden. In mijn dorp had je de mannen van Volvo en de mannen van Sidmar. Dat waren twee verschillende stabiele werelden. Toen had je weinig identiteitsproblemen. Nu is er een fundamentele onzekerheid binnen geslopen. Nu moet je jobhoppen. Als je te lang blijft zitten, ben je niet flexibel. Of je moet je afvragen hoe lang je die job nog kan houden. Of je de quota haalt? Of ze niemand anders gaan vinden die goedkoper is? Die beter is? Je krijgt een groeiende groep mensen die zich mislukt voelt en dat verbergt onder het label van een stoornis."

Die toenemende 'afwijkingen' worden te snel verklaard door de klassieke doodoeners, vindt Verhaeghe. De te losse zeden, het verdwijnen van de grote verhalen, vooral van religie en ideologie. Het verlies van een groter verhaal dus. "Maar dat klopt niet. Integendeel: er is al pakweg 25 jaar een nieuw verhaal dat in toenemende mate onze identiteit bepaalt: het alles determinerende neoliberale economische verhaal. Je bent geen burger meer, maar een individu dat het moet maken op grond van eigen inspanningen, je bent je eigen projectmanager. Je moet voortdurend genieten én presteren. Het gevolg is moordende concurrentie én eenzaamheid."

Foefelen

De kok verleidt zijn gasten met een proevertje van pompoen en eendenpastei. Heerlijk, maar Verhaeghe neemt amper de tijd om er van te genieten. Ook na het serveren van het voorgerecht, een carpaccio van hertenfilet en verse garnaalkroketten, pikt hij meteen de draad van het gesprek weer op. Omdat hij nu eenmaal op dreef is.

Of die cultuur zijn eigen denken ook besmet heeft in de loop der jaren? Nee, zegt hij, maar hij heeft de gevolgen wel van nabij meegemaakt aan de universiteit. Zelf is hij aan het systeem ontsnapt. "Ik was al vrij vroeg gepromoveerd. Maar als vakgroepvoorzitter moest ik een aantal jonge mensen meenemen in een bikkelhard concurrentiespel." Hij blaast. "Niet te doen. Collega's begonnen elkaar te beconcurreren, ze vertrokken met slaande deuren, mensen werden onderuit gehaald. Omdat het hele systeem gebaseerd was op twee ideeën: 'Als ik het haal, is dat ten koste van een ander. En haalt die andere het niet, dan is dat voordelig voor mij.'"

"Vier mensen kwamen in aanmerking voor een post, je wist dat er maar plaats was voor één. Ze kregen alle vier die wortel voor de neus, zodat ze zoveel mogelijk zouden produceren. Dat werd gemeten volgens heel enge regels. Je collega was gereduceerd tot je concurrent. De grootste producent kreeg het, de rest viel uit de boot en was diep ongelukkig." Hij moest hen stimuleren om het juiste wetenschappelijk onderzoek te doen. "Wilden ze carrière maken, dan moesten ze op bepaalde punten scoren. Sommigen opperden dat dat geen interessante domeinen waren. Terecht misschien, maar dan mochten ze die promotie wel vergeten."

"Zo'n systeem haalt het slechtste in de mens boven. Daar mag je donder op zeggen. Iedereen tot je concurrent maken, is dodelijk voor de sociale verhoudingen. Dan zie je volwassenen plots erg kinderachtig reageren. Ze beginnen leugentjes om bestwil te verkopen, te foefelen, te bedriegen. Ze houden informatie voor elkaar achter. Als iemand een doctoraat niet haalt, leven ze niet meer, maar

voelen ze leedvermaak, want dat komt een ander goed uit. Kortom, je ziet van alles gebeuren wat je niet wilt."

Wat doe je dan als begeleider? "Ik heb fel gereageerd, ik was trouwens niet de enige. Enkele kritische teksten hebben veel reactie uitgelokt." Ze kregen gehoor. "Vorige maand is het personeelsbeleid in Gent volledig omgegooid. Als een docent na vijf jaar doelstellingen haalt die hij zelf mag mee bepalen, dan promoveert hij automatisch. Los van zijn collega's. Zo valt die moordende competitie weg. Dan kunnen mensen in alle rust weer samenwerken."

'If you can't make it, take it'

Verhaeghe pauzeert even. Hij wil een slok rode wijn nemen, maar vergist zich van glas. "Pardon, dat is het uwe." "Ja, ieder moet zich hier bij 't zijne houden he", grapt de fotograaf. Hilariteit. Maar het herinnert ook aan de harde beelden van de rellen in Londen deze zomer. Die toonde waartoe dit systeem kan leiden: dat iedereen begint te graaien voor het zijne. Zeker wie systematisch uit de boot valt. If you can't make it, take it, omschreef Verhaeghe het.

"Al snel klonk het dat die Londense jongeren geen normen en waarden hadden. Nee, die jongeren hadden exact dezelfde moraal als de bankiers in the City, zelfs als hun members of parliament die vorig jaar betrappt werden op vervalste onkostennota's. Het is hetzelfde verhaal, maar op een platter niveau. Ze hebben wel normen en waarden, dezelfde als hun leiders en als hun maatschappij: pakken wat je kan."

De roep om jongeren weer normen en waarden aan te leren op school vindt Verhaeghe zo fout. "Alsof het iets extern is. Die maken gewoon deel uit van onze identiteit. Als we zeggen dat er geen normen en waarden meer zijn, betekent dat eigenlijk dat we de nieuwe waarden van vandaag absoluut niet leuk vinden. Alleen hebben we die wel mee helpen installeren. De Britse premier Cameron probeerde van de rellen een wij- zijverhaal te maken. Wij, de ethisch hoogstaande burgers en zij, het crapuul dat in de gevangenis hoort. Nee, het is een wij-verhaal. Als je aandelen hebt, ondersteun je dat winstgedreven maatschappijmodel."

Het doet toch ook denken aan het oude verschil tussen blue en white collar crime. "De arbeider griste een doosje nagels mee naar huis, de bediende een pak printpapier. Het verschil is dat die mensen toen wél wisten dat ze iets verkeerd deden. Men probeerde het te verbergen, of voelde zich minstens betrappt als het uitkwam. Nu lijkt dat weg. De jongeren plunderden onbezorgd, de Britse MP's waren niet beschaamd over die onkostennota's. Hun reactie was zelfs: dit mag volgens de regels. En ze hadden nog gelijk ook. Het was compleet onethisch, maar niet tegen de regels."

"We zijn onze intrinsieke ethiek kwijt, die is vervangen door contracten. Een zeer gevaarlijke evolutie voor de samenleving." Je verliest toch niet zomaar je oude normen en waarden omdat anderen ze wel aan de kant schuiven? "Nee, maar stel dat je blijft ingaan tegen een steeds sterkere tegengestelde stroming. Worst case scenario: je verliest je werk, want je produceert niet genoeg, je bent te traag en je raakt uitgerangeerd. Dan krijg je een burn-out of een depressie. Finaal heb jij dan een stoornis en verandert er niets."

Zegt hij dat iemand met een klassieke ethiek het vandaag sowieso niet redt? "Heel wat studies tonen aan dat wie doorgroeit in het neoliberale model, vaak een psychopathisch profiel heeft. Of een slecht karakter. Dat is cru gesteld. Maar kijk naar iemand als DSK. Hij lapt normen en waarden aan zijn lars, misbruikt situaties, hij doet dat bijna openlijk. En toch groeit hij door tot aan de top. Dat is symptomatisch."

Dat is toch niet alleen van deze tijd? "Er is altijd misbruik geweest, alleen wordt het nu beloond. Er zijn mensen die het hele financiële systeem om zeep helpen en beloond worden met bonussen. Daar komt het toch op neer. Dexia vandaag is exact hetzelfde verhaal als drie jaar geleden. Ook nu weer schrijft de pers: hoe is dit mogelijk?"

'Defrienden'

De excessen zijn inmiddels zichtbaar, de slachtoffers, de gewone burger, ook. Waarom blijft iedereen dit - op enkele heftige reacties na - dan allemaal slikken? "Dat is de hamvraag. Eén verklaring is dat mensen hun politieke belangstelling verliezen omdat ze zien hoe machteloos politici zijn. Ze hebben hun geloofwaardigheid verloren. We hebben weer echte politici nodig die vanuit hun ideologie een duidelijk maatschappelijk model presenteren. Bruno Tobback zei deze week dat het nu geen tijd is om aan ideologie te doen. Verschrikkelijk vond ik dat. Het is meer dan ooit hoog tijd voor ideologische discussies."

"Er is alleen nog realpolitiek: de economie volgen dus. Dat is dodelijk voor het sociaal netwerk, dan hou je alleen ellende over. Alle studies zeggen dat. In landen met toenemende inkomensongelijkheid,

zoals het VK, krijg je alleen maar problemen. Meer agressie, meer drugsverslaafden, meer psychische stoornissen. In alle sociale klassen bovendien."

"Dit is geen pleidooi voor platte inkomensgelijkheid - niemand wil terug naar het communisme - het gaat erom dat je de ongelijkheid terugbrengt tot normale proporties. Vandaag is dat zo doorgeslagen. Je moet gewoon elke dag de krant maar open te slaan. De tweede verklaring waarom we niet protesteren is erger: die neoliberale meritocratie vernietigt sociale banden en installeert egoïsme en eenzaamheid. Elk van ons kan individueel wel overtuigd zijn dat het schandalig is wat er allemaal gebeurt, je krijgt geen groep meer samen."

Hoe die meritocratie inwendig aan mensen vreet, ziet hij in zijn praktijk. Steeds meer jongvolwassenen raken uitgerangeerd voor ze goed en wel begonnen zijn. "Ze zijn sociaal ontzettend angstig. Ze hebben schrik voor elke andere en zijn bang om te mislukken. Ze willen of kunnen niet meer functioneren in dit systeem. Die groep groeit. Ze worden voor loser uitgescholden. Ze worden gepest op school. Ze hebben de laatste gadgets niet. Ze worden uitgerangeerd op basis van materiële en competitieve criteria. Die jongeren sluiten zich af. Soms hebben ze enkel nog contact via internet. Waar ze vervolgens gedefriend worden."

"Je krijgt dan wanhopige pogingen om toch maar iemand te zijn, want de prestatiedrang is bij hen vrij dominant aanwezig. Het wordt erin gelepeld. Op school gaat het erom ergens de beste in te zijn. Al is het voetbal. Dat is goed voor je identiteit. Ben je in niets de sterkste, dan heb je een probleem. Dat geeft bizarre paradoxen. Jongeren die zich associëren met hun stoornis en er zelfs percentages beginnen op te kleven. 'Ik ben de grootste ADHD'er van de school.' Dat is toch intriest."

Revolutie van de vrouwen

Je zou ervan beginnen somberen. Als de cappuccino's worden geserveerd, is de brasserie op ons na al leeg. Maar Verhaeghe wil afsluiten met een positieve noot. "Gelukkig zie je ook hoopvolle bewegingen. Het protest in Wall Street (Occupy Wall Street, NC), de indignados. Het veel sneller dan verwacht gewijzigde personeelsbeleid in mijn eigen universiteit. De actievoerders tegen het ggo-aardappelveld. Die hebben één ding gemeen: mensen beginnen te reageren. Kleinschalig, maar het moet ergens beginnen. We hebben weer een ideologisch model nodig dat boven de economie staat. Economie moet ten dienste staan van de gemeenschap. Nu plooit de samenleving voor de economie. Dat is toch waanzin."

Zelf verwacht hij ook reactie van hoogopgeleide vrouwen. "Een neoliberale meritocratie is tenslotte een typisch mannelijk haantjessysteem. (lacht) Competitie stinkt naar testosteron. Vrouwen werken horizontaler. En ze gaan rechtstreeks de confrontatie aan." Waarom verwacht hij heil van vrouwen? "Vanwege het visionaire boek *The Rise of the Meritocracy* van de sociaal bewogen politicus Michael Young. Hij voorspelde dit systeem en de uitwassen al in 1958, lang voor het er was."

"Young eindigt zijn boek met een opstand georganiseerd door hoogopgeleide vrouwen. Zijn boek is een halve eeuw later op zoveel aspecten juist gebleken, dat ik het best wil geloven." Hij lacht. "Wij hebben de boel om zeep geholpen. Nu mogen jullie het een keer doen en de boel weer recht trekken."

Op de tram op weg naar huis overheoren we een conversatie tussen drie plusvijfentwintigers. Ga ik dan nooit promotie krijgen?" zucht één van hen.

"Bij deze baas? Goed zot zeker", draait zijn maat met zijn ogen. "Misschien als ge drie diploma's hebt", oppert de derde.

"Och, tegen dan ben ik dertig en al lang buiten gesmeten."